

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Een eenzaam staatsman. Dirk de Geer, 1870 - 1960

Kaaij, M. van der

Citation

Kaaij, M. van der. (2012, May 31). *Een eenzaam staatsman. Dirk de Geer, 1870 - 1960*. Uitgeverij Verloren, Hilversum. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/19034>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/19034>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/19034> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Kaaij, Meindert van der

Title: Een eenzaam staatsman : Dirk de Geer (1870-1960)

Date: 2012-05-31

20 De naoorlogse vervorming van De Geer

Voordat we overgaan naar de laatste levensjaren van De Geer, willen we aandacht besteden aan een verschijnsel dat na de oorlog zichtbaar werd. Tijdens de verhoren die nodig waren voor de strafzaak en de parlementaire enquête kreeg De Geer de nodige kritiek op zijn politieke leven te verwerken. Zo bleek men na de oorlog negatiever over zijn daden en prestaties dan men daarover voor de oorlog was. Bovendien kreeg De Geer na 1945 kritiek op zijn handelen als premier, vlak voor en tijdens de oorlog, die niet strookten met de feiten. We stappen hier daarom uit de chronologische opzet en vergelijken de naoorlogse literatuur met die van voor 1940 en we bekijken of de feiten die aan de kritiek ten grondslag liggen, kloppen. Dit bij elkaar vegen van deze kwesties gebeurt op het gevaar af dat we de indruk wekken De Geer te willen verdedigen. Het rechtvaardigen van De Geer is uiteraard niet het doel van dit boek, wel het aantonen van historische onjuistheden.

Vaandelvlucht

De eerste keer dat het naoorlogse beeld van de historische feiten afwijkt, betreft het aftreden van De Geer in 1923 wegens de Vlootwet. Zelf hield hij altijd vol dat hij die stap nam omdat hij het fiscaal onverantwoord vond om in een crisistijd de begroting te belasten met de uitgaven voor een nieuwe vloot in de Indische archipel.

In die jaren kwamen alleen van ARP-zijde de verhalen dat dit niet de echte reden was voor zijn aftreden. Volgens hen zag hij geen mogelijkheden meer om de begroting op orde te krijgen. Colijn was een van de eersten die dit naar voren bracht en dit werd vervolgens overgenomen door ARP-kranten. Wellicht wilde Colijn dit ook geloven. Eerder, bij de formatie van 1922 wees hij een derde minister van zijn partij af, in de overtuiging dat het tweede kabinet van Ruijs op financiën snel zou stuklopen.¹ Het vertrek van De Geer was gelegen in het “besef van onmacht om de financiële crisis te boven te komen en in grote onenigheid te dier zake in het kabinet, terwijl de Vlootwet slechts is aangegrepen als vlag om den aftocht te dekken.”² Colijn wees er later op dat De Geer ‘geen program tot herstel van het financieel evenwicht’ had en dat er op het ministerie van financiën ‘geen enkele aanwijzing was hoe hij zich dat herstel gedacht had’.³ Al eerder hadden in kranten als *De Standaard* en *De Nieuwe Haagsche Courant* stukken gestaan die twijfel zaaiden over de ‘werkelijke motieven’ van De Geer.

Te constateren valt dat alleen ARP'ers en enkele CHU'ers de motieven van De Geer niet

vertrouwden. Anderen partijen twijfelden geen moment aan zijn motieven. Zij waren na zijn aftreden juist geneigd om zijn argumenten over te nemen met onder meer als gevolg dat de Vlootwet een paar maanden later in de Tweede Kamer strandde. Nauwelijks twee jaar later vonden alle partijen het vanzelfsprekend dat De Geer weer minister werd, zelfs de ARP. Dat zou niet voor de hand liggen als op dat moment de algemene mening was dat hij kort daarvoor als minister had gefaald.

In de literatuur van na de Tweede Wereldoorlog is dat beeld anders. Zo schreef J. Bosmans over De Geer: "Toch mag men betwijfelen of het ontwerp wel de oorzaak van zijn heengaan was; eerder lijkt het dat hij niet opgewassen was tegen de financiële problemen en de Vlootwet een prachtkans bood om de aftocht te dekken. Hij bevestigde er zijn reputatie van pacifist mee."⁴ Deze beschrijving van Bosmans ligt in lijn met die van Oud in *Het jongste verleden*. "Er is hier moeilijk een andere verklaring te vinden dan dat de Vlootwet de ware reden niet is. Het moet de algemene financiële toestand zijn, die de minister zijn besluit doet nemen. Tegen dien toestand gevoelt hij zich blijkbaar niet opgewassen. De Geer is, de toekomst zal het nader komen bevestigen, geen bewindsman voor slechte tijden. Hij mist de volharding en de doorzettingskracht, die men dan behoeft."⁵

Hoe konden Oud en anderen de prestaties van De Geer zo verkeerd beoordelen? Dat kwam voor een deel voort uit onwetendheid. Zo schreef Oud ten onrechte dat De Geer herhaaldelijk zijn handtekening onder de Vlootwet had gezet en pas in de zomer van 1923 protesteerde.⁶ We weten dat De Geer al in een veel vroeger stadium dwarslag en zelfs verschillende keren bij Ruijs had voorgesteld om ontslag te nemen. Uit het 'plotselinge ontslag' trok Oud de onjuiste conclusie dat er een andere reden 'moest' zijn. Daarnaast beoordeelde historicus/Kamerlid Oud De Geer verkeerd, omdat hij niet over de juiste cijfers beschikte. Pas in 1970 werden de inkomsten en uitgaven over de jaren 1920-1925 gereconstrueerd. Colijn bleef zo voor Oud kampioen bezuinigen. Oud suggereerde ten onrechte dat De Geer midden in het zomerreces, als een dief in de nacht van het politieke toneel verdween.⁷ De Geer nam het besluit om af te treden eind mei, maar maakte dat pas op 11 juli bekend vanwege het staatsbezoek van de Noorse koning Haakon aan ons land. Maar wellicht vertekent Oud het beeld ook vanwege wat oud zeer. Oud en De Geer hebben in de Tweede Kamer in de jaren dertig menig keer over financiële onderwerpen de degens gekruist. Oud kreeg in zijn tijd als minister van financiën (1933-1937) de nodige kritiek van De Geer. Tot slot speelde mee dat Oud zijn boek schreef op het moment dat hij wist dat Gerbrandy De Geer van desertie had beschuldigd en hem een verrader had genoemd.

Het krachtige beeld dat Oud schetste van een minister die in 1923 met haastige spoed zijn post verliet, is na de oorlog door vele historici aangehaald. M.J.L.A. Stassen schreef in zijn biografie van Ruijs de Beerenbrouck dat 'vrijwel alle collega's' De Geer 'zijn vaandelvlucht hoogst kwalijk' namen.⁸ Afgezien van minister Aalberse, is dat niet bekend. Sterker nog, Ruijs de Beerenbrouck bedankte De Geer in de maand na zijn vertrek omstandig voor de goede samenwerking.⁹

Niet iedereen nam het beeld van Oud in latere jaren over. Beunders achtte het 'niet waarschijnlijk' dat de ontslagaanvraag van De Geer te maken had met pessimisme over zijn eigen bezuinigingsbeleid.¹⁰ Heel resoluut was Langeveld in zijn biografie van Colijn.

Hij noemde het besluit van De Geer om zijn portefeuille ter beschikking te stellen een 'volstrekt rationele beslissing'.¹¹

Veel historici van na de Tweede Wereldoorlog menen dat bij De Geer pacifistische motieven hebben meegespeeld. Beunders schreef dat hij een 'enigszins pacifistisch gezinde minister' was.¹² Hij meende dat De Geers 'pacifistische inslag' een 'factor van belang' was geweest bij zijn verzet tegen de Vlootwet.¹³ Fasseur oordeelde dat De Geer bij de vlootwetcrisis zijn 'pacifistische en sociale principes' trouw bleef.¹⁴ Lou de Jong schreef in dit verband: "Elke geweldstoepassing beschouwde hij als een vertreden van het christendom dat in zijn gelovige geest een bij uitstek irenische tint kreeg."¹⁵ Tilanus liet zich eveneens in die richting uit. "De Geer had een sterk pacifistische inslag. (...) De Geer gaf zich daar te veel aan over, en deed dat bepaald niet alleen in de twintiger jaren."¹⁶

Maar in al zijn uitlatingen rond de Vlootwet is van een 'pacifistische inslag' bij De Geer nooit iets gebleken. Nergens pleitte hij voor een eenzijdige ontwapening. Op geen enkel moment zinspeelde hij erop dat christenen eigenlijk geen oorlog mogen voeren, of dat het bezit van oorlogsmaterieel immoreel is. In de onderhandelingen tijdens de formatie van 1922 met zijn collega-ministers van Oorlog en Marine, deed De Geer uiteindelijk het aanbod om wel een vlootplan te maken en schepen te bouwen, maar dan wel zonder dat het kabinet zich zes jaar lang aan bepaalde uitgaven zou binden. Dat voorstel wezen de ministers af.¹⁷ De Geer wilde niet om principiële redenen de kruisers en onderzeeërs tegenhouden. Dit is de verklaring voor zijn instemming met het ontwerp-vlootplan enkele weken na zijn aantreden in 1921. Pas later kwam het besef en het inzicht dat het in beton gieten van de begroting van Marine voor een periode van zes jaar onverantwoord was. Wat De Geer in de beeldvorming parten heeft gespeeld was zijn neiging om bezuinigingen vooral bij defensie te zoeken, hoewel hij in die jaren na de Eerste Wereldoorlog zeker niet de enige was die dat deed.

Tilanus zei in 1966 dat het bericht van zijn ontslag bij de fractie was ingeslagen 'als een bom', omdat hij met niemand overleg had gepleegd.¹⁸ Maar zo verrast konden de CHU'ers niet zijn. Tijdens de formatie van 1922 had De Geer in een fractievergadering klip en klaar aangegeven dat het vlootplan in die vorm niet op zijn steun kon rekenen. Hij stelde zelfs voor om zich als ministerskandidaat terug te trekken. Het was echter weinig hoffelijk van De Geer dat de CHU-fractieleden het nieuws over zijn aftreden uit de krant moesten vernemen. Daar staat tegenover dat de omgangsvormen tussen ministers en Kamerleden in die jaren formalistisch waren, zeker bij de CHU. Tilanus gaf dat zelf ook toe.¹⁹ "Vroeger was de minister in hoogheid gezeten." Hij sprak er zijn verbazing over uit dat na de oorlog ministers in de fractievergaderingen verschenen. "Het zou in de twintiger en dertiger jaren ondenkbaar zijn geweest." Was het bovendien niet Tilanus die met de dualistische wijsheid kwam: "Hoe dichter bij de Kroon, hoe minder partijman."²⁰ Tilanus vond dat De Geer hierin te ver ging. "Maar zo stilzwijgend, ik zou haast zeggen, geheimzinnig en afgesloten als De Geer tegenover zijn politieke vrienden stond, dat vond ik weer ál te extreem."²¹

Het pacifisme van De Geer

In de naoorlogse geschiedschrijving staat voor praktisch iedereen vast dat De Geer pacifist was: iemand die voorstander is van eenzijdige ontwapening. In zijn aftreden wegens de Vlootwet zag, nogmaals, menig een een teken van die instelling. Zo staat in veel literatuur dat De Geer in de jaren twintig diep onder de indruk raakte van de remonstrantse dominee Gerrit Jan Heering, die destijds het boek *Zondeval van het christendom* schreef. Dit boek deed in Nederland enige stof opwaaien: het werd zowel vernietigend bekritiseerd als opgehemeld. Uiteindelijk haalde dit boek vier drukken en werd het vertaald in het Frans, Engels, Duits en Deens. Heering was diep onder de indruk van de gevolgen van de Eerste Wereldoorlog. Hij concludeerde dat de kerk zich in de geschiedenis te vaak en te makkelijk had laten misbruiken door de wereldse machthebbers en hun 'Wille zur Macht'.²² Het christendom dwaalde al zestien eeuwen door de zogeheten 'rechtvaardige oorlog' te aanvaarden. Ook vond Heering dat de kerk zich meer moest bemoeien met maatschappelijke misstanden en dat predikanten daarover hun stem moesten laten horen.²³ Om aan zijn afkeer van de oorlog uiting te geven en kerken in te schakelen bij zijn strijd tegen bewapening, richtte hij in 1924 Kerk en Vrede op.²⁴ Het was één van de 32 pacifistische bewegingen die Nederland toen rijk was.

In de zomer van 1929 nam De Geer de *Zondeval van het christendom* mee op vakantie.²⁵ Wat hij van het boek vond weten we niet, maar vaststaat dat hij geen lid was van Kerk en Vrede. Rond de oorlogsjaren ontstond de indruk dat De Geer hevig onder de indruk was van het gedachtegoed van Gerrit Jan Heering. Zo verscheen in *Hollands Weekblad* een portret van De Geer waarin stond dat hij altijd genoot van Heerings prediking.²⁶ Tijdens de oorlogsjaren bracht men in regeringskringen De Geer in verband met het christenpacifisme van Heering. Dat blijkt uit een hoofdstuk dat Piet Kasteel na de oorlog schreef over Gerbrandy.²⁷ Kasteel – historicus (biograaf van Kuyper), journalist en katholiek – was van 1940 tot 1942 particulier secretaris van Gerbrandy.²⁸ Dat hij De Geer aanzag voor pacifist kwam onder andere door Heering. Kasteel had zich gebaseerd op een passage uit het boek *Militia Christi* van Heering. Die schreef: 'zoals Jhr de Geer hier spreekt, zo hebben wij in Kerk en Vrede steeds gesproken.'²⁹ Daar trok Kasteel de conclusie uit dat De Geer net als Heering een uitgesproken christenpacifist was. Kasteel schreef na de oorlog dat 'De Geers politiek als minister reeds vroeg had duidelijk gemaakt dat de landsverdediging op het tegendeel van zijn belangstelling kon rekenen'.³⁰ Als Gerbrandy dat allemaal had geweten, had hij nooit plaats genomen in zijn kabinet.³¹ Kasteel liet zijn fantasie de vrije loop door De Geer ervan te verdenken dat hij in 1939 uit pacifistische motieven ministers van de SDAP in zijn kabinet had opgenomen. De secretaris van Gerbrandy meende dat De Geer na de oorlog had geprobeerd om zijn band met Heering uit te wissen.³²

Die ideologische band tussen De Geer en Heering heeft echter nooit bestaan. Heering bejubelde in zijn boek *Militia Christi* De Geer, daarin had Kasteel gelijk. De reden voor de lof was dat de oud-minister in een rede in 1935 de vraag had opgeworpen of oorlog voeren een zonde is.³³ Heering citeerde niet alleen selectief maar verdraaide ook de kern. Zo schreef Heering: 'Voor hem (De Geer) staat vast: oorlog is zonde.'³⁴ De Geers conclusie was juist dat dit niet vast te stellen viel. Zo was hij geneigd om een aanvalsoorlog een

zonde te noemen, maar hoe wist je zeker dat daarvan sprake was?³⁵ De Geer wilde korte metten maken met pacifisten die weliswaar gedreven werden door een ‘eerbiedwaardige weerzin’ tegen de gruwelen van de oorlog, maar niettemin ‘gevaarlijke denkbeelden’ hadden. Een pacifist was iemand die ‘voor zijn ogen zijn kind zou laten vermoorden’, omdat hij niemand kwaad wilde doen of die uit protest tegen brand de ‘brandweer wilde afschaffen’.

De Geer constateerde dat pacifisten – maar ook antimilitaristen – als puntje bij paaltje komt het gelukkig niet verder laten komen dan de theorie. Hij herinnerde eraan dat toen in 1914 de Grote Oorlog uitbrak het Nederlandse leger gemobiliseerd moest worden en dat bij die Kamerzitting ook de pacifistische leden, vooral van de SDAP, hun goedkeuring gaven aan de mobilisatiekredieten. Dat gold ook voor het debat over het zenden van vredestroepen naar het Saargebied in 1935. Kamerlid Harm van Houten (CDU), die op religieuze gronden altijd zijn stem aan defensiebegrotingen had onthouden, betuigde aan die uitzending zijn steun. De Geer vond dat verstandig, “maar dat er mariniers beschikbaar waren – daarvoor hadden anderen gezorgd.”³⁶ Een andere categorie vormde in de woorden van De Geer de ‘oudere pacifisten’. Deze mensen spanden zich in voor algemene vredespropaganda en het bestrijden van chauvinisme en ongezond nationalisme. Een boegbeeld hiervan was de schrijfster Bertha von Suttner met haar boek *Die Waffen nieder*. Maar hoe nobel De Geer de strijd tegen nationalisme ook vond, het mocht nooit een reden zijn om te berusten in ‘brave voornemens’ en dure eden om ‘nooit meer oorlog te voeren’. Een ‘sterke arm’ bleef nodig om de vrede te bewaren.

Het lijkt onvoorstelbaar dat politici, journalisten en historici die De Geer voor de oorlog actief hebben meegemaakt, na de oorlog zo stellig konden beweren dat hij een ‘ontwapenaar’ was.³⁷ De keren dat hij de uitgaven voor defensie verdedigde zijn te talrijk om hier uitputtend te beschrijven, vandaar een beperkte selectie. Zo verdedigde De Geer de defensie-uitgaven bij de algemene beraadslagingen eind 1916.³⁸ Hij nam daarbij de rede van SDAP’er Troelstra op de korrel. Hij verzette zich tegen de suggestie van Troelstra, zoals hij dat ook voor de oorlog deed, dat pleitbezorgers voor een sterke defensiemacht zich schuldig maken aan militarisme, imperialisme en kapitalisme. Hij herinnerde de sociaal-democraat aan zijn rede op 3 augustus 1914 waarin hij de mobilisatie goedkeurde omdat die de oorlog buiten de deur hield. “Toen heb ik gedacht: wanneer gij en de uwen uw zin had gekregen in vorige jaren dan was er niets te mobiliseren geweest, (...) dan was het leger zo droevig uitgerust geweest (...) dat men ons land als een gevaarlijke enclave op het West-Europese slagveld had beschouwd en behandeld.”

Later verdedigde hij als minister-president in 1929 het defensiebudget in een hoogoplopend debat met vrijzinnig-democraat en bekend pacifist Van Embden in de Eerste Kamer.³⁹ Dat pleidooi voor militaire uitgaven herhaalde De Geer later in de zogeheten Zwolse rede vlak voor de verkiezingen van 1929.⁴⁰ “Met eenzijdige nationale ontwapening wordt precies het omgekeerde bereikt dan hetgeen de voorstanders van die ontwapening beogen. Een enkel volk kan niet tot ontwapening overgaan zonder de oorlogskansen te vermeerderen.”

Als minister van financiën in het derde kabinet-Ruijs de Beerenbrouck verzette De Geer zich niet tegen het plan van minister Deckers om de vloot met vijftig procent uit te breiden.⁴¹ Voorstanders van ontwapening in de Kamer – VDB en SDAP – reageerden ont-

steld op dit plan. In tegenstelling tot bij de Vlootwet in 1923 kreeg De Geer nu wel zijn zin met zijn eis dat geen financiële verplichtingen op langere termijn werden aangegaan. Van jaar tot jaar zou het kabinet beslissen over de benodigde kredieten.

In de jaren 1935 en 1936 verhoogde het kabinet-Colijn de uitgaven voor defensie aanzienlijk. De Geer stond als fractievoorzitter van de CHU niet te juichen, maar ook hij zag de onvermijdelijkheid van de verhogingen in. In februari 1936 merkte hij op dat de instelling van het defensiefonds om de uitgaven te betalen voor hem een 'teleurstelling' was, maar dat de 'ontwikkeling van de internationale toestand tot deze maatregelen noopte'.⁴² De opkomst van het 'fascisme' in verschillende landen had volgens hem een voornaam aandeel gehad in de 'bijna overal herleefde aandrang tot verhoging der defensie-uitgaven'. Ook Nederland kon daarom niet ontkomen aan een versterking van het defensieapparaat. Zijn conclusie was: 'bruin is duur'.⁴³

Tijdens de verkiezingscampagne van 1937 bleef De Geer hameren op een sterke defensiemacht om de neutrale status van Nederland te verdedigen. Tegelijkertijd kwam in zijn toespraken over de internationale toestand steeds vaker het element van het gevaar van de wapenwedloop naar voren. Hij zag overeenkomsten met de aanloop naar de Eerste Wereldoorlog. Op de CHU-jaarvergadering van 1937 constateerde hij dat 'ontzaglijke voorraden' wapens werden opgeslagen en 'wapenfabrieken dag en nacht' werkten.⁴⁴ "Men kan zeggen dat de wereld met een sneltreinvaart naar het verderf ijlt. (...) Het geheel maakt de indruk van de gemeenschappelijke bouw aan een groot lijkenhuis, met een enthousiasme alsof een feestgebouw gesticht wordt." Toen die laatste zin door Kamerlid Harm van Houten van de Christelijk-Democratische Unie werd geciteerd ter rechtvaardiging van zijn eigen ontwapeningsstandpunt, haastte De Geer zich om dat te weerspreken. "Weerloosheid zou de boosdoeners tot heersers maken op aarde."⁴⁵ Een paar maanden later borduurde De Geer verder op de uitspraken van Van Houten.⁴⁶ "Er zijn oprechte christenen die de spanning niet langer kunnen verdragen en hun heil zoeken in de weerloosheid. Niet uit lafheid maar uit geloofsmoed. Zij dwalen."

Op deze woorden kwam een reactie van Heering in *Kerk en Vrede*. "Wat dunkt u: zou Christus niet machtig zijn om staten die de oorlog prijsgeven omdat die in lijnrechten strijd met de eisen van het evangelie is, zo wonderbaarlijk mogelijk eruit te redden."⁴⁷ De Geer moest hierop antwoorden. "Zeker is God machtig, indien wij weerloos zijn, ons 'wonderbaarlijk te redden'. (...) Maar het woord van de Heiland: 'gij zult den Heere uwen God niet verzoeken' waarschuwt er ons tegen ons roekeloos in gevaar te begeven."⁴⁸

De Geer was geen voorstander van ongebreidelde uitbouw van het defensieapparaat. Een belangrijke oorzaak van de Eerste Wereldoorlog zag De Geer in de enorme wapenvoorraden waar een kruittont in werd gestoken. De Geer was geen bewonderaar van het leger. Hij was zelf nooit in het leger geweest en ook zou hij als minister-president, afgezien van Prinsjesdag, nooit militaire parades of ander wapenvertoon bijwonen. De Geer streefde naar een toestand van vrede en was in die zin irenisch. Hij zag het leger daarbij als een onmisbaar noodzakelijk kwaad.

Wat bezielde De Geer om premier te worden?

Toen De Geer in 1939 voor de tweede keer Colijn als premier opvolgde, was men bij de ARP daar buitenwonen boos en verontwaardigd over. Het maakte herinneringen wakker van dertien jaar daarvoor. In ARP-kringen werd na het tot stand komen van het tweede kabinet-De Geer keer op keer verondersteld dat de formateur uit was geweest op persoonlijke eer en, sterker nog, dat hij Colijn had willen vernederen. Klopte het beeld dat de ARP uitdroeg? Reikte De Geers ambitie zo ver dat hij op zijn 68ste ten koste van alles nog een keer premier van Nederland wilde worden? Na de oorlog werd de voorstelling van zaken van de ARP in ieder geval voor waar aangenomen.

Het meest uitgesproken hierin is Wilhelmina-biograaf Fasseur, die schreef dat De Geer met een 'mengsel van plichtsbef en tot ijdelheid te herleiden gretigheid' zich had ingezet om de hoogste politieke positie te kunnen bekleden.⁴⁹ Het begon volgens hem al bij het stemmen over de motie van afkeuring van Deckers.⁵⁰ Daar stemde De Geer echter tegen. Hij wilde Colijn in het zadel houden. Niettemin, zo meende Fasseur was in deze formatie, net als in 1926, 'de listige jonkheer hem (Colijn) te slim af geweest'.⁵¹

Ook het feit dat De Geer tot twee keer toe Colijn had gevraagd om de leiding van het kabinet over te nemen, overtuigde Fasseur niet van de terughoudendheid van De Geer, eerder het tegendeel. "Vervolgens had De Geer het fel begeerde ambt van minister-president als ware het een wegwerpartikel Colijn voorgehouden, in de wetenschap dat deze wel voor de eer moest bedanken."⁵² Fasseur zit hiermee op dezelfde lijn als Gerbrandy die na de oorlog verklaarde, dat hij het aanbod van De Geer toen al 'niet ernstig gemeend' vond.⁵³ Gerbrandy stemde overigens in 1939 volmondig in met het besluit om Colijn te benaderen. Colijn zelf, een niet onbelangrijke getuige, heeft nimmer gesuggereerd dat het aanbod van De Geer niet serieus gemeend was. Colijn nam het aanbod serieus, omdat hij meende te merken dat De Geer grote problemen voorzag in de functie van premier en dat hij dat bij Colijn probeerde 'te endosseren'. Daarnaast wees De Geer er later op dat de opdracht van de koningin om te formeren niet strookte met zijn eigen wens.⁵⁴ "Twee van de meest competente adviseurs van H.M. (vice-president van de Raad van State Beelaerts van Blokland en Van Schaik, voorzitter van de Tweede Kamer, MvdK) adviseerden mij het wel te doen." De twee adviseurs hadden hem, buiten de koningin om, dringend verzocht de opdracht niet af te wijzen.⁵⁵ Ook Tilanus meende dat De Geer in 1939 niet uit persoonlijke ambitie weer premier was geworden. "Hij was niet eierzuchtig, hij was zelfbewust, meer niet."⁵⁶

Na het overlijden van De Geer in 1960 schreef Puchinger in een brief aan zijn oudste zoon Eddy: "Ook ik was grootgebracht in de AR-traditie dat jhr. De Geer bij de formatie in 1939 Colijn zou hebben weggedrukt."⁵⁷ Maar uit zijn onderzoeken voor een serie artikelen in het dagblad *Trouw* was hem uit fragmenten van de dagboeken van Colijn gebleken 'dat dit geheel onjuist' was. Puchinger was na het lezen van de enquêteverhoren ontdaan over het gemak waarmee Colijn tot twee keer toe had geweigerd om premier te worden.⁵⁸ Uit de tweede poging bleek toch duidelijk 'dat het Jhr. De Geer hiermee ernst moet zijn geweest'. In een stuk dat Puchinger schreef ter gelegenheid van het vijfde sterfjaar van Colijn verwees hij het verhaal dat Colijn door een 'ondankbare Natie' en door 'nietsontziende politici' als premier zou zijn weggezonden 'naar het rijk der legenden!'

Ook De Jong geloofde niet dat De Geer per se premier wilde worden. Dat leidde hij af uit het gegeven dat De Geer geen regeringsprogramma op schrift had gesteld.⁵⁹ De formateur was volgens hem bang dat dit alleen maar tot discussie zou leiden. De Geer 'zag zichzelf uitsluitend als formateur en niet als minister-president, niet eens als minister'.

Fasseur is te makkelijk meegegaan met het beeld dat door de ARP na de formatie is uitgevent en na de oorlog door Lou de Jong is bestendigd. Het is jammer dat Fasseur niet uitlegt waar en hoe De Geer tijdens de crisis in 1939 'listig' of uit 'ijdelheid' zou hebben gehandeld.

Op vakantie in Schwarzwald

In de dagen na de totstandkoming van zijn tweede kabinet in augustus 1939 werd De Geer bedolven onder de felicitaties en de complimenten.⁶⁰ Vice-president van de Raad van State Beelaerts van Blokland, die de formatie van dichtbij had meegemaakt, vond het knap van De Geer dat er een kabinet tot stand was gekomen 'ondanks de pogingen van verschillende zijden om U stokken tussen de benen te steken'.⁶¹ Katholiek Romme schreef: "Uw houding stemt tot groot respect in het licht van uw opvatting omtrent de aanneming van de motie-Deckers".⁶² Liberaal R.J.H. Patijn dankte De Geer voor de 'kolossale dienst aan ons land bewezen' en voorspelde dat de combinatie van Algemene Zaken en Financiën een 'bovenmenselijke zware taak' zou worden.⁶³ De Geer ontving ook een brief van Gerbrandy waarin deze hem een 'rustvakantie in het mooie Schwarzwald' toewenste.⁶⁴ Hij wilde zijn 'bewondering' uitspreken voor de 'voornaam en meesterlijke wijze' waarop De Geer in enkele dagen een kabinet had gevormd. "Een heerlijke rustvakantie die u voor uw ontzaglijk enerverende staatsarbeid zo volledig toekomt." Over die vakantie ontstond ná de Tweede Wereldoorlog ophef en verontwaardiging, die uitgerend door Gerbrandy het hardst werd uitgesproken.⁶⁵

Vier dagen na de beëdiging vertrok De Geer medio augustus met zijn gezin naar het Schwarzwald in Zuid-Duitsland. Hij zocht een hoogzwangere dochter op die in een hotel verbleef in het gebied tegen de Franse grens. Voor de enquêtecommissie verklaarde De Geer dat hij al voor de formatie met Wilhelmina had besproken dat hij daarna enkele weken rust wilde en dat zij daartegen geen bezwaar had.⁶⁶ Gerbrandy zei in 1955 tegen De Jong dat Wilhelmina de vakantie van haar minister-president naar Duitsland 'onverantwoordelijk' vond.⁶⁷ Slechts zelden had De Geer de zomervakantie overgeslagen en hij had een jaar lang hard gewerkt. Juist omdat een Europese oorlog op termijn niet kon worden uitgesloten en met een zware tijd in het vooruitzicht, achtte De Geer het verantwoord om twee weken rust te nemen. De Kamer was nog met reces. Bij zijn vertrek op 14 augustus heerste er in Europa een relatieve rust die op 23 augustus ruw en vrij onverwacht verstoord werd door het nieuws over het sluiten van het Molotov-Ribbentroppact. Dit niet-aanvalsverdrag met Rusland opende voor Duitsland de weg voor een aanval op Polen.

In 1947 zei Gerbrandy dat de vakantie van De Geer een 'enigszins vreemde indruk' had gemaakt. Hij was kennelijk zijn vriendelijke brief aan De Geer vergeten.⁶⁸ De enquêtecommissie concludeerde dat De Geers vakantie bij zijn medeministers een 'vreemde indruk' had achtergelaten, precies de uitdrukking die Gerbrandy gebruikte.⁶⁹ Dat blijkt

echter niet uit de verhoren van de andere ministers. Van den Tempel verklaarde: "Hij had die vakantie werkelijk broodnodig. (...) Wij hebben het zeer normaal gevonden dat hij na die inspannende dagen een korte vakantie nam."⁷⁰ Ook Albarda en Dijkhoorn stelden dat De Geer zeer vermoeid was, omdat hij zich tijdens de formatie 'bijzonder had ingespannen'.⁷¹ Volgens Dijkhoorn wilde De Geer dat zijn nieuwe collega's hun departementen en portefeuilles leerden kennen voordat zij tijdens vergaderingen daar besluiten over moesten nemen. Van Kleffens kon zich zelfs van de vakantie van De Geer niets meer herinneren.⁷²

Welter, minister van koloniën, werd door de commissie over de vakantie van De Geer op volgende manier ondervraagd.⁷³ Voorzitter: "Wat voor een indruk maakte dat op u? Vond u het normaal of vond u het onder de huidige omstandigheden nogal vreemd, dat hij ..." Welter: "Laat ik zeggen, dat ik het niet normaal vond, natuurlijk." Voorzitter: "Het was toch al een vrij dreigende toestand, nietwaar? Het deed u niet prettig aan?" Welter: "Neen."

Behalve 'bevreemd' over het tijdstip van de vakantie was men na de oorlog ontsteld over de bestemming van de vakantie: "Zijn geliefde Zwarte Woud. Dat Duitsland door de Kristallnacht en zijn oorlogszuchtige politiek zich in feite buiten de rij van beschaafde landen had geplaatst, weerhield hem niet", zo schrijft Wilhelmina's biograaf Fasseur.⁷⁴ Ook De Jong was verontwaardigd: "Nota bene naar Duitsland!"⁷⁵ Dit verwijt werd in Nederland breed gedragen, ná 1945. In 1939 viel niemand over het Duitse vakantieadres en dat is te verklaren. Duitsland was voor de oorlog voor Nederlanders veruit de populairste vakantiebestemming en bleef dat ook na de machtsovername door Hitler in 1933. De Jong noteert in zijn *Koninkrijk* op boze toon dat Nederlanders in de jaren dertig naar Duitsland op vakantie bleven gaan en de Olympische Spelen in 1936 in Berlijn bezochten 'alsof er niets aan de hand was'.⁷⁶

De Geer was niet de enige politicus die naar Duitsland op vakantie ging. Tilanus, opvolger van De Geer als voorzitter van de Kamerfractie en voorzitter van de CHU, reisde vlak na de formatie met zijn vrouw naar Zell am See in Oostenrijk, het land dat ruim een jaar daarvoor bij Duitsland was gevoegd.⁷⁷ Nog op 27 augustus bezocht Tilanus München, omdat hij als militair geïnteresseerd was in 'hoe een ander volk' de mobilisatie onderging. Nu bekleedde Tilanus een andere functie dan De Geer, maar dit laat zien dat het voor de oorlog niet 'vreemd' was om naar Duitsland op vakantie te gaan.

De enquêtecommissie oordeelde in 1956 niettemin dat er sprake was van een door De Geer 'vrij ongelukkig gekozen vakantieverblijf'.⁷⁸ Voorts wilde de commissie niet nalaten 'er thans reeds' op te wijzen dat zij de vakantie van De Geer 'symptomatisch' vond voor het later 'gebleken onvermogen zich aan te passen aan niet met zijn denkbeelden strokende internationale verhoudingen'. De commissie vergat bij dit laatste dat op dat moment geen sprake was van een veranderde internationale verhouding. Er was nog geen oorlog tussen Engeland/Frankrijk en Duitsland en Nederland was nog neutraal. Als in september 1939 de NSB ter ore was gekomen dat De Geer om politieke redenen niet naar Duitsland op vakantie was gegaan, had die partij voor een diplomatieke rel van formaat kunnen zorgen.

Mobilisatie

Op dinsdag 22 augustus 1939 meldde Duitsland dat minister Ribbentrop op weg was naar Moskou met in zijn tas een door Rusland te ondertekenen niet-aanvalsverdrag, wat in Europa de ongerustheid enorm verhoogde. Men zag dit als een eerste stap op weg naar de inval van Polen door Duitsland. Die dinsdag had De Geer telefonisch contact met minister Welter die hem vertelde dat het kabinet een besluit wilde nemen over de voormobilisatie, wat de enquêtecommissie een ‘historisch moment’ noemde.⁷⁹ De Geer begreep dit en stapte de volgende ochtend op de trein naar Nederland. Vermoedelijk – een reis van Zuid-Duitsland naar Arnhem met de nodige overstappen en uitgebreide grenscontrole kostte minstens een dag – kwam hij pas aan het eind van de avond in Arnhem aan, te laat voor de trein naar Den Haag. Hij nam daarom zijn intrek in hotel Beekhuizen in Arnhem. Hij besloot nog een paar dagen daar te blijven logeren, omdat hij het huispersoneel twee weken vrijaf had gegeven en zijn huis werd verbouwd. Zijn verblijf in Arnhem is hem na de oorlog, wederom door met name Gerbrandy, kwalijk genomen. Het werd gezien als het zoveelste bewijs dat hij de ernst van de zaak niet inzag.

Donderdagochtend de 24ste reisde De Geer naar Den Haag voor het kabinetsberaad. Op dat moment werden de vergaderingen nog niet genotuleerd en na de oorlog was niet duidelijk wat precies door wie was besloten. De parlementaire enquêtecommissie boog zich over de beschuldiging van minister Dijkhoorn van defensie dat De Geer niet persoonlijk bij het kabinetsbesluit tot voormobilisatie aanwezig was geweest. De Geer zei dat op het eind van die ochtendvergadering het belangrijkste besluit viel om mensen onder de wapenen te roepen. “Ik was het er volkomen mee eens.” Na die vergadering reisde De Geer terug naar Arnhem om zijn spullen te halen.⁸⁰

Volgens Dijkhoorn echter weigerde De Geer in te stemmen met mobilisatie. Deze stap betekende dat een kleine 50.000 man onder de wapenen geroepen zouden worden. De premier vond het daarvoor nog te vroeg, omdat de mobilisatie veel onrust in het land teweeg zou brengen. Dijkhoorn en Van Kleffens zouden die middag een nieuwe vergadering hebben belegd die noodzakelijk was vanwege nieuwe feiten over de internationale situatie. Pas bij dat middagberaad nam men volgens Dijkhoorn het principebesluit tot voormobilisatie. De vraag is, kortom, of die middag van 24 augustus een kabinetsvergadering is geweest waar De Geer ontbrak. Want De Geer was vanaf de 25ste, toen hij weer uit Arnhem terugkeerde, op alle andere momenten in Den Haag en woonde hij alle vergaderingen bij.

Van Kleffens kon zich na de oorlog niet meer herinneren dat hij dat initiatief voor een extra kabinetsberaad had genomen, laat staan dat hij nog wist of De Geer wel of niet aanwezig was. Van den Tempel kon zich het besluit niet meer voor de geest halen. Welter twijfelde over de aanwezigheid van De Geer. Bolkestein, Albarda en Steenberghe steunden volgens de commissie de lezing van Dijkhoorn. Gerbrandy zei nadat de commissie daar verschillende keren naar had gevraagd, omdat hij zijn antwoord telkens net even veranderde: “Wat doet het er ook toe? Hij (De Geer, mvdk.) heeft tenslotte meegedaan. Zij het per telefoon.” Commissielid Wttewaall van Stoetwegen verbaasd: “Het is hem dus wel gevraagd per telefoon? En heeft hij ermee ingestemd?” Gerbrandy: “Ja.”⁸¹

De commissie hechtte het meeste geloof aan de ‘zeer positieve verklaring’ van Dijk-

hoorn.⁸² Zij vond dat de afwezigheid van De Geer bij het mobilisatiebesluit was ‘komen vast te staan’. Had de commissie echter voldoende grond om De Geer af te vallen? Daar zijn drie opmerkingen bij te maken. Opmerkelijk was dat Dijkhoorn zich tijdens het verhoor vergiste met de datum; hij plaatste de voormobilisatie op 28 augustus en bleef dat stug volhouden. Die datum noemde de commissie ‘weinig aannemelijk’. Terecht, want volgens documenten van de Koninklijke Landmacht staat het vast dat het besluit viel op de 24ste en niet op de 28ste.⁸³ In de tweede plaats besteedde de commissie in haar conclusie geen aandacht aan de verklaringen van Van Kleffens (nota bene initiatiefnemer volgens Dijkhoorn), Van den Tempel en Welter, die zich van een middagvergadering niets konden herinneren. De commissie vond het voor het standpunt van Dijkhoorn pleiten dat ‘vrijwel alle oud-ministers die zich het voorval herinnerden (vier van de negen aanwezige ministers, mvdk) een verband legden met het verblijf van De Geer in Beekhuizen’.⁸⁴ Op zich zegt dat echter helemaal niets over de kwestie. Ook dan kan het besluit in de ochtend met De Geer genomen zijn. Saillant is het punt, dat de commissie zelf ontdekte: in de landelijke dagbladen stond helemaal niets vermeld over een middagvergadering van het kabinet op de 24ste.⁸⁵ In die dagen hielden de kranten de gangen van de regering ‘met een opvallende nauwlettendheid’ in de gaten. Als het kabinet vergaderde dan was dat op zich al nieuws.

Die drie punten maken het meest aannemelijk dat er die middag geen vergadering was en dat Dijkhoorn het bij het verkeerde eind had. Uiteindelijk had dit geval voor de commissie ‘slechts illustratieve waarde’. Dat die afwezigheid paste in het beeld van ‘vermeend falend defensiebeleid’ van De Geer, zoals sommigen meenden, wees de commissie af. Nergens bleek namelijk dat De Geer niet volledig met het besluit van de ministeraad had ingestemd. De mobilisatie kostte twee miljoen gulden per dag en daar had De Geer als minister van financiën voor getekend.⁸⁶

Het oorkussen dat neutraliteit heet

Het Nederlandse neutraliteitsbeleid kwam na de Duitse inval flink onder vuur te liggen. Oud-minister Van Lidt de Jeude noemde de onzijdigheid in juli 1940 ‘een blunder’.⁸⁷ Dat beleid begreep hij wel – hij had het zelf als minister in Colijn-III en V onderschreven – maar waarom moest Van Kleffens dat vlak voor de oorlog in het parlement nu zo verheerlijken? Enkele jaren later, de oorlog was inmiddels afgelopen, schreef de jurist B.W. Kranenburg dat Nederland misschien geen keuze had, maar dat de motivering van het neutraliteitsbeleid ronduit ‘farizeïsch’ was.⁸⁸ Het had alles te maken met onverschilligheid. “Dan geen zwaaien met de banier van het internationale recht, waaraan nog het bloed van onze broeders kleeft.” Terwijl de nazi’s in Duitsland zich te buiten gingen aan grove mishandelingen, keek Nederland de andere kant op en ‘waste (men) gedurende de vreselijke internationale zonden wenend de handen in de onschuld der neutraliteit’.

De politicoloog Daalder nam in 1953 in deze kwestie een genuanceerdere houding aan.⁸⁹ Hij erkende de wonderlijkheid dat in debatten in 1939 het internationale recht een belangrijker rol speelde dan het nazisme, dat Grotius vaker werd aangehaald dan Hitler. Daalder miste de bewogenheid met het lot van de Joden. Maar neutraliteit was ook

‘een bescherming, was de basis, waarop zich Nederland als een vrij, welvarend, gezond land kon opbouwen’. “De neutraliteitspolitiek was al met al een eigenaardig mengsel van enge zelfingenomenheid en begrijpelijke hoop met rust gelaten te worden.”

De Jong sprak er dertig jaar later zijn afschuw over uit dat Nederlanders geen onderscheid maakten tussen het nationaal-socialistische Duitsland en de democratische landen Frankrijk en Engeland. Hoewel hij op enig moment erkende dat men de feiten moet beoordelen naar de tijd waarin zij plaats vonden: “De tijdgenoot tast steeds in nevelen.”⁹⁰ Het gebrek aan realiteitsbesef bij Nederlanders voor wat in Duitsland na 1933 gebeurde weet De Jong vooral aan angst voor een oorlog.⁹¹

Wat na de oorlog pijn deed was de bijna onderdanige, kruiperige houding van Nederland ten opzichte van nazi-Duitsland. De Duitse gezant, Von Zech-Burkersroda, klopte regelmatig aan bij de Nederlandse autoriteiten wanneer in de kranten negatieve berichten stonden over zijn land.⁹² De gezant kwam in november 1938, na de Kristallnacht, in actie en als gevolg daarvan riep Colijn een paar weken later veertien hoofdredacteuren bij zich met het dringende verzoek om de toon over de ontwikkelingen in het Derde Rijk in het vervolg te matigen. Ook De Geer toonde zich gevoelig voor de opmerkingen van Von Zech. Het *Utrechts Nieuwsblad*, dat onder leiding van Van Heuven Goedhart regelmatig anti-Duitse stukken publiceerde, werd in april 1940 door de militaire autoriteiten – de staat van beleg was afgekondigd – bedreigd met een publicatieverbod.⁹³ Van Heuven Goedhart deed hierover bij De Geer zijn beklag, maar kreeg te horen dat door de manier waarop het *Utrechts Nieuwsblad* over Hitler schreef ‘het Duitse gevaar als het ware aantrok’.⁹⁴

Behalve Nederlandse historici namen ook Tweede-Kamerleden na de oorlog afstand van het vooroorlogse neutraliteitsbeleid. Daalder constateerde dat buitenlandwoordvoerders na de oorlog als een blad aan de boom waren omgeslagen.⁹⁵ De Kamerleden Tilanus (CHU), Smeenk (ARP), Serrarens (RKSP), Bierema (Liberale Staatspartij) en Van der Goes van Naters (SDAP) schaarden zich tijdens het begrotingsdebat in 1939 allemaal achter het neutraliteitsbeleid van de regering. Maar in 1945 noemden zij dat stuk voor stuk ‘struisvogelpolitiek’, die ‘princiepelijk onbevredigend’ was en te veel riekte naar het ‘Ben ik mijn broeders hoeder’.⁹⁶ Dat gold ook voor koningin Wilhelmina. Haar biograaf Fasseur schreef dat zij voorstander van het ‘beproefde neutraliteitsbeleid’ was en bleef, ‘zelfs indien dit zou inhouden dat Hitler in Duitsland de macht behield en althans een deel van zijn recente veroveringen kon veilig stellen’.⁹⁷ Na de oorlog kon zij zich van dat standpunt niets meer herinneren. In haar autobiografie *Eenzaam maar niet alleen* schreef zij dat zij ervan overtuigd was dat Hitler Nederland zou binnenvallen en dat zij een van de weinigen was die niet wilde slapen op ‘het oorkussen dat neutraliteit heet’.⁹⁸ Fasseurs verklaring van deze eigenaardigheid was ‘vermoedelijk een terugprojecteren van een gemoedsgesteldheid achteraf’. De Geer verdedigde ook na 1945, als een van de zeer weinigen, zijn keuze voor dit neutraliteitsbeleid.⁹⁹

Een van de kwesties die de parlementaire enquêtecommissie onderzocht betrof de handhaving van de neutraliteit van Nederland door het kabinet De Geer-II. CHU-Eerste-Kamerlid F.C. Gerretson maakte zich na de oorlog tolk van de gevoelens van ongerustheid die ‘in bepaalde staatkundige kringen’ bestonden over de manier waarop een deel van de ministerraad opzettelijk de doortocht van de Duitse legers in Zuid-Nederland geopend of althans vergemakkelijkte had.¹⁰⁰ De Duitse gezant Von Zech had bij drie mi-

nisters – De Geer, Van Kleffens en Dijkhoorn – die Gerretson *the inner circle* noemde, het voorstel neergelegd dat Nederland de doortocht van Duitse troepen geen belemmeringen in de weg zou leggen in ruil voor het ongemoeid laten van het boven-Moerdijkse deel van Nederland. Deze complottheorie zag voor het eerst het licht begin 1946 in een reeks niet-ondertekende artikelen in het tijdschrift *De Nieuwe Eeuw*, die door Gerretson waren geschreven.¹⁰¹ De door de commissie gedagvaarde Gerretson gaf na lang aandringen toe dat zijn bronnen – ‘bepaalde staatkundige kringen’ – de inmiddels overleden staatslieden Colijn, De Vos van Steenwijk en Van Karnebeek waren geweest.¹⁰²

Van zijn complottheorie bleef tijdens het onderzoek niets over: ‘volkomen uit de lucht gegrepen’ en ‘geheel ongefundeerd gebleken’.¹⁰³ Hoe kon een intelligente man als Gerretson zulke wilde verhalen rondstrooien en geloven in een complot waar geen draad bewijs voor was. De commissie wees op enkele ‘historische factoren’. Zo was de persoon van De Geer geen ‘inspirerende figuur’ op defensiegebied, waarop wel de erkenning volgde dat hij een goede defensie nooit enig strobreed in de weg had gelegd. De tweede oorzaak zocht men in het besluit van het kabinet om de zetel van de regering na de Duitse inval te verplaatsen naar Londen. Tegen dat besluit keerde Colijn zich na de capitulatie met bittere woorden. De veel plausibelere verklaring van de langdurige frustratie en wrok van Colijn en zijn politieke vrienden De Vos van Steenwijk en Gerretson in de richting van De Geer, is hier over het hoofd gezien. Gerretson sprak tijdens het verhoor van ‘die oude sukkel van een De Geer’.¹⁰⁴

De parlementaire enquêtecommissie vroeg zich af of De Geer zich wel genoeg moeite had getroost om aan het neutraliteitsbeleid vast te houden. De Duitse gezanten deden bij voorbeeld vele pogingen om met Nederland een verdrag af te sluiten. De commissie oordeelde dat De Geer en zijn kabinet niets hadden nagelaten om dit beleid te handhaven.¹⁰⁵

Arrestatie van landverraders

Eind april 1940 was de spanning in Nederland inmiddels zo hoog opgelopen dat opperbevelhebber Winkelman het noodzakelijk achtte om een aantal Nederlanders te arresteren van wie te vrezen viel dat zij de vijand bij een inval hulp zouden bieden. Het ministerie van justitie had maandenlang gewerkt aan een urgentielijst waarop enkele honderden namen stonden. Uiteindelijk besloot Winkelman om op 4 mei, zes dagen voor de inval, 21 mensen te interneren.

Gerbrandy verklaarde in het strafproces dat De Geer er bij Winkelman op had aangedrongen ook communisten te arresteren, ‘omdat een eenzijdige arrestatie van NSB’ers een onaangename indruk in Duitsland zou maken’.¹⁰⁶ Tijdens het verhoor door de enquêtecommissie wist hij niet zeker of De Geer dat in het kabinetsberaad had gezegd.¹⁰⁷ Op de opmerking dat geen van de andere ministers zich hier iets van herinnerde, zei Gerbrandy dat De Geer dit misschien in ‘kleinere kring’ had gezegd. De Geer noemde de beschuldiging een ‘finale leugen’. Ook De Jong concludeerde dat de bewering van Gerbrandy ‘positief onjuist’ was.¹⁰⁸ Wel gaf De Jong De Geer er de schuld van dat Mussert niet net als Rost van Tonningen werd geïnterneerd. Eind april had Mussert in een radio-interview met de Amerikaanse zender CBS gezegd dat hij de ‘grootste eerbied voor

Mussolini en Hitler' koesterde. Maar na een toelichtend telegram van Mussert had De Geer afgezien van 'bijzondere maatregelen'.¹⁰⁹ Winkelman zei dat hij van Rost van Tonningen bewijzen had dat hij een 'landverrader' was en van Mussert niet. Behalve dat hij zich niet kon herinneren dat De Geer ooit aandrang op hem had uitgeoefend om ook communisten te arresteren, achtte hij het ook onwaarschijnlijk.¹¹⁰

Gerbrandy stond in zijn beschuldiging alleen en toch werd De Geer niet in het gelijk gesteld. De commissie sprak een 'non liquet' uit omdat zij de uitspraken van De Geer en Gerbrandy tegen elkaar wegstreepsten.¹¹¹ Voor de commissie noemde De Geer de suggesties van Gerbrandy een 'grievende omkering van mijn opvattingen'.¹¹² "Ik heb mij afgevraagd door welke hallucinaties dit in iemands hersens is kunnen opkomen, tenzij men in een bepaalde richting werd gedreven door haat of vooroordeel."

Thuis slapen

Aan het eind van de eerste dag van de Duitse inval, op 10 mei 1940, kwam de vraag op waar de ministers moesten overnachten. De Geer besloot om de vrijdag-, zaterdag- en zondagnacht niet zoals andere ministers door te brengen in het souterrain van het ministerie, waar voor de overnachting britsen waren geplaatst. Hij vreesde daar niet in slaap te komen en koos ervoor om naar huis te gaan. De nacht daarvoor had hij nauwelijks een oog dichtgedaan en hij meende zijn nachtrust hard nodig te hebben. Hij werd vergezeld door zijn secretaris-generaal Van Asch van Wijck, die die nachten bij hem thuis logeerde, zodat hij altijd assistentie bij zich had.

Volgens De Geer was hij daar permanent telefonisch voor de achterblijvenden bereikbaar. De Geer was niet de enige die niet in 'de catacomben', zoals de slaapruijme werd gedoopt, de nacht doorbracht. De toen 68-jarige Bolkestein sliep in het pension waar hij vaak doordeweeks verbleef. Van Rhijn, die twee dagen voor de inval was toegetreden tot het kabinet, sliep twee nachten thuis. Het hele kabinet was ermee akkoord gegaan dat de drie ministers elders de nacht doorbrachten. "Dit zou nooit opgerakeld zijn indien er niet andere motieven waren", zei De Geer tegen de commissie.¹¹³

Na de oorlog maakte Gerbrandy zich kwaad over het huiswaarts keren door De Geer in de avonduren. In zijn memorandum schreef hij dat hij bij De Geer erop had aangedrongen om de zondagavond te blijven om een besluit te nemen over de vraag of de regering naar het buitenland moest of niet.¹¹⁴ Die avond riep Gerbrandy volgens hem een vergadering bij elkaar. Geen enkele minister die daar bij had moeten of kunnen zijn, kon zich echter na de oorlog die vergadering herinneren.¹¹⁵ Het verwijt van Gerbrandy over het thuis slapen door De Geer werd niet gedeeld door de sociaal-democratische minister Van den Tempel. "Ik heb nooit kunnen inzien waarom dit zo ernstig was."¹¹⁶ In het kabinet maakte daar volgens hem niemand een punt van. De Geer woonde op een plek waar niet gevochten werd en ook de route daar naartoe werd veilig geacht.

Communicatie met Nederland

Op 20 mei sprak De Geer over de radio een rede uit die na de oorlog de nodige verontwaardiging zou wekken. Men viel vooral over de zin: “De regering hoopt dat het Nederlandse publiek zelfs in deze droeve tijden, zijn kalmte en waardigheid bewaart en daarvoor de achting van de tegenstander verdient.” Dit maakte volgens enkelen in Engelse en Nederlandse kringen een ‘zeer slechte, wat slappe indruk’.¹¹⁷ Of de Engelsen dat echt vonden valt te betwijfelen, want zij hadden op dat moment wel wat anders aan hun hoofd dan een radiorede van een Nederlandse premier over binnenlandse aangelegenheden. Gerbrandy meende bovendien dat De Geer ‘met allerlei listen’ met een ‘van Nederlandse zijde niet goedgekeurde tekst voor de microfoon’ wist te komen.¹¹⁸ De Geer wees er na de oorlog op dat hij handelde volgens een afspraak die het kabinet-Colijn IV in 1937 maakte in het geval dat Nederland door een buitenlandse macht zou worden bezet. “Het is doodgewoon dat men zegt: laat de bevolking zo min mogelijk van de bezetting last hebben, doordat de ambtenaren hun werk normaal blijven doen.”¹¹⁹

Van Kleffens had ook een radiotekst gemaakt, die volgens hem ‘aanmerkelijk scherper’ was gesteld dan die van zijn premier. De Geer zou die niet goed genoeg hebben gevonden. Van Kleffens raakte die tekst kwijt, maar wel bewaard bleef de proclamatie die hij samen met Wilhelmina schreef en die op 13 mei op de radio werd uitgezonden.¹²⁰ Daarin werd de ‘plaatselijke burgerlijke overheden’ geadviseerd ‘alles te blijven doen wat in het belang der bevolking nuttig kan zijn en in de eerste plaats medewerken tot het bewaren van orde en rust’. In feite was dit dezelfde oproep die De Geer een week later zou doen.

De houding van ‘rust bewaren’ die De Geer aannam, sloot naadloos aan bij wat toen bij de Nederlandse bevolking en andere gezagsdragers leefde. Generaal Winkelman hield zich aan de afspraak van 1937 en proclameerde op 14 mei na de capitulatie: “Ik doe een beroep op de bevolking om door een waardige, ernstige rustige houding tijdens de bezetting die komen gaat, den eerbied van den vijand af te dwingen”. Het enige verschil is dat De Geer sprak van ‘verdienen’ en Winkelman van ‘afdwingen’.

Ook de voorzitter van de Tweede Kamer, katholiek Van Schaik, gebruikte een week later die toon. “Zulks in den ons kenmerkende zin van orde en regelmaat en van stipte gehoorzaamheid aan onze overheden. Berustend tevens in de maatregelen der Duitse bezetting.”¹²¹ Deze woorden werden zonder enig protest door hogere ambtenaren en lagere overheden overgenomen. Niemand vond dat dit een ‘slappe indruk’ maakte. Ook Colijn vond dat Nederlanders zich moesten schikken in de nieuwe situatie.¹²² “Alle verzet is uitgesloten. Het dient tot niets en verergert slechts den toestand.”

Historicus Bosmans vond dat De Geer op 20 mei een ‘miserabele boodschap’ voor het Nederlandse volk had door te manen tot ‘kalmte en ordelijk gedrag’.¹²³ Daalder vond de rede ‘ernstig’.¹²⁴ De enquêtecommissie vond, in tegenstelling tot Gerbrandy en Van Kleffens, de inhoud van de rede van De Geer ‘te begrijpen’, zeker gezien het tijdstip waarop die werd uitgesproken.¹²⁵ In een oordeel achteraf stelde ze toch: “Meer betekenis krijgt het echter in het licht van de verder door de heer De Geer aangenomen houding”.

Net als met de neutrale houding van Nederland, was na de oorlog het patroon te zien dat men zich wilde distantiëren van de ongemakkelijke zaken bij het begin van de oor-

log. Het liefst hadden Nederlanders na de oorlog willen constateren dat het land van het begin af aan zich massaal had verzet tegen het naziregime. Dat was niet het geval. Van alle bovengenoemde gezagsdragers – Van Kleffens, Wilhelmina, Winkelman, Van Schaik, Colijn – kreeg alleen De Geer het verwijt dat hij de bevolking had opgeroepen om de rust en waardigheid te behouden.

Van Blankenstein hoofdredacteur

Op 9 juni 1940 verklaarde Italië de oorlog aan Frankrijk en Engeland. Daar moest Nederland vanzelfsprekend op reageren, want dat had gevolgen voor bijvoorbeeld Italiaanse schepen die havens in Nederlandsch-Indië aandeden. De Geer kon deze vergadering op 11 juni niet bijwonen, waarschijnlijk wegens ziekte.¹²⁶ Na de oorlog liet procureur-fiscaal Bakhoven, vermoedelijk op instigatie van Gerbrandy, onderzoeken waarom De Geer bij deze vergadering was weggebleven.¹²⁷ De Geer was een ‘zeer op den voorgrond tredende figuur’ die belangrijke beslissingen volgens hem niet snel aan anderen overliet. Dat hij nu plotseling wegbleef wekte de indruk dat hij Duitsland niet slecht wilde stemmen in verband met een mogelijke compromisvrede. De enquêtecommissie kon daar echter geen bevestiging van vinden. “Niet is gebleken dat deze afwezigheid aan nalatigheid of opzet van de heer De Geer te wijten was.”¹²⁸ Bovendien bleek ook dat De Geer aan collega’s te kennen had gegeven bij voorbaat met elke beslissing akkoord te gaan.¹²⁹

Ook feitelijk onjuist bleek het verwijt dat De Geer de benoeming van Van Blankenstein als hoofdredacteur van *Vrij Nederland* had geblokkeerd.¹³⁰ De Geer zou Van Blankenstein, tot aan de oorlog journalist bij de *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, te anti-Duits hebben gevonden. Omdat De Geer de Duitsers niet wilde ontriefen zette hij hem niet aan het hoofd van de redactie van het blad dat in Londen voor de Nederlandse gemeenschap zou verschijnen. Onderzoek van de commissie wees uit dat uitgerekend De Geer vóór de benoeming van Van Blankenstein was geweest.¹³¹ Na een gesprek met Van Blankenstein vond De Geer, in tegenstelling tot andere ministers, dat hij wel degelijk geschikt was voor de functie en de ministerraad accepteerde die visie daarna zonder morren.¹³² Deze conclusie belette schrijvers na de oorlog overigens niet om het gerucht tot waarheid te verheffen. Henri van der Zee schreef in *In Ballingschap* (2005) dat De Geer geen jood als hoofdredacteur wilde om ‘de nazi’s niet te irriteren’. Vervolgens ging Van der Zee nog een stap verder. Hij stelde dat niet te ontkennen viel dat achter deze ‘politieke motieven, zoals van De Geer, (...) een antisemitisme schuilde’.¹³³

Hoewel de kwestie feitelijk weinig om het lijf had, is het illustratief om te memoreren wat twee collega’s van De Geer hierover zeiden bij de enquêtecommissie. Volgens Bolkestein meende De Geer dat Van Blankenstein lid was geweest van de Nederlandse geheime dienst en dacht De Geer dat zijn benoeming daardoor ‘bijzonder onaangenaam’ zou zijn voor de Duitsers.¹³⁴ Albarda had verklaard dat De Geer Van Blankenstein had afgewezen vanwege zijn ‘Joodse achtergrond’. “Teneinde in het belang van de Joden het antisemitisme zowel in Duitsland als in Nederland niet te prikkelen.”¹³⁵

Dit laat zien hoe collega-ministers na de oorlog geneigd waren – laten we aannemen dat dit onbewust gebeurde – om over De Geer beweringen te doen die, behalve dat ze

feitelijk onjuist waren, vooral het beeld van de oud-premier bevestigden dat na de oorlog in brede kring leefde: dat van een oude, naïeve man die het bestaan had om met Hitler een compromis te willen sluiten en die alles in het werk stelde om dat doel dichterbij te brengen. De echte reden dat Van Blankenstein aanvankelijk geen hoofdredacteur werd, was overigens dat hij had gewerkt voor de Engelse geheime dienst. Dit maakte hem volgens verschillende ministers – nogmaals: ironisch genoeg niet De Geer – ongeschikt voor het hoofdredacteurschap van *Vrij Nederland*.

‘Imbeciliteit van een zwakkeling’

In een eerder hoofdstuk vertelden we over de ontmoeting tussen De Geer en Churchill die in werkelijkheid allesbehalve slecht was verlopen. Na de oorlog gebruikte Gerbrandy dit gesprek als hét voorbeeld hoe slecht De Geer Nederland had vertegenwoordigd en hoe terecht het was dat Wilhelmina hem dwong om ontslag te nemen.¹³⁶ Volgens Van Kleffens had het gesprek een ‘allerakeligsten indruk’ gemaakt op Churchill.¹³⁷ De vraag is waarom Van Kleffens na de oorlog zo’n negatieve interpretatie gaf van het zogeheten Vrede-van-Amiens-gesprek. Het was voor Van Kleffens kennelijk belangrijker om De Geer verdacht te maken, dan om samen met De Geer de eer op te strijken van een succesvol bezoek bij Churchill.

Aan dat bezoek aan de Britse premier zit nog een anekdote vast die een bijzonder licht werpt op de voorstelling die Van Kleffens van zijn oud-premier na de oorlog wilde geven. In de strafzaak tegen De Geer beweerde hij dat ‘beklaagde’ bij de begroeting een blunder had gemaakt. Bij het handenschudden zei De Geer: ‘Good bye mr. Churchill’.¹³⁸ PvdA’er Van der Goes van Naters, na de oorlog fractievoorzitter en indiener van het verzoek om een enquête te houden naar het regeringsbeleid tijdens de oorlog, zag in dit voorval bij uitstek de ‘zeldzame imbeciliteit van de zwakkeling De Geer’.¹³⁹

Dezelfde anekdote wordt echter ook verteld met een andere hoofdpersoon: Gerbrandy. Dat deed begin van deze eeuw nog prins Bernhard, die in Londen goed bevriend raakte met de premier, in een televisie-uitzending van *Andere Tijden*.¹⁴⁰ Bernhard bevestigde de vraag of het Engels van Gerbrandy voor verbetering vatbaar was. “Toen Gerbrandy bij Churchill op bezoek ging, begroette Gerbrandy Churchill met de woorden: ‘Good bye mister Churchill’. Waarop Churchill zei: ‘What? Already?’ Gerbrandy sprak toen niet meer dan tien woorden Engels.” Welke versie op waarheid berust, daarover is geen absolute zekerheid te krijgen. Toch is het waarschijnlijker dat dit Gerbrandy is overkomen dan De Geer. De Geer mocht dan niet vloeiend Engels hebben gesproken, passief beheerste hij de taal zeker. Zijn dagboeken en andere geschriften zijn doorspekt met Engelse citaten.¹⁴¹

Net zo veelzeggend is het verhaal dat Van Kleffens om deze anekdote heen vertelde. Hij zette De Geer in de strafzaak neer als een provinciaal, die een evenaar had die liep ‘van Hoek van Holland tot Zevenaar’.¹⁴² Hoewel De Geer volgens hem ‘wel eens in buitenlandse gezelschap was’ voelde hij zich volgens Van Kleffens ‘in de Rijnstreek en Zwitserland allermint thuis’. “Hij beheerste de talen niet”, aldus Van Kleffens. Hij deed De Geer hier te kort. Op zijn eindexamenlijst van het gymnasium had hij voor Frans en Duits

hoge cijfers.¹⁴³ De Geer ging sinds zijn vroegste jeugd elk jaar een maand lang op vakantie waarin hij in Duitsland, Oostenrijk, Zwitserland en Frankrijk rondreizen maakte. Tot slot kwam zijn schoonmoeder uit Duitsland. Die familie zocht hij regelmatig op. Het is zeker dat hij Duits – en overigens ook Frans – goed beheerste, zoals overigens zoveel Nederlanders in die jaren.

Het is opvallend dat Van Kleffens de anekdote over ‘Good bye mr. Churchill’ na de strafzaak nooit meer heeft verteld. Bij de enquêtecommissie verwees hij naar zijn verklaringen in het strafproces. In zijn autobiografie *Belevenissen*, waarin zo’n grappige anekdote niet zou hebben misstaan, zwijgt hij er in alle talen over. Ook gezant Michiels van Verduynen, die bij het gesprek met Churchill aanwezig was geweest, maakte nooit melding van die verspreking. Hij was dan ook niet zo negatief over De Geer.

Compromisvrede met Hitler of niet?

In een vorig hoofdstuk lieten we zien hoe de discussie over de zogeheten compromisvrede in de ministerraad in de zomer van 1940 is verlopen. De vraag is of deze samenvatting overeenstemt met het beeld, ontstaan door uitspraken van Wilhelmina en de boeken van De Jong, dat De Geer een ‘separate vrede’ of een ‘compromisvrede’ van Nederland met Duitsland nastreefde? Daaronder wordt verstaan de terugkeer van de Nederlandse regering naar Den Haag die zich zou onderwerpen aan het volledige gezag van de nazi’s, terwijl Duitsland nog in oorlog is met Engeland. Dat alles in een, zoals De Jong dat noemde, ‘pathologische wens naar vrede met Duitsland’ van De Geer.

Volgens Van Osch staat het vast dat De Geer ‘met de Duitsers tot overeenstemming heeft willen komen’.¹⁴⁴ Het bewijs dat hij hiervoor aandraagt is het betoog dat De Geer hield in de vergadering van 22 juli waarin hij zei: “Wij hebben ons nooit verbonden nimmer een zelfstandige vrede te sluiten.” Dat zei De Geer echter in de context van de geruchten die gingen over mogelijke uitkomsten van vredesonderhandelingen tussen Engeland en Duitsland. De manier waarop Duitsland Frankrijk veroverde was zo indrukwekkend, dat ook Van Kleffens niet uitsloot dat Nederland ‘slachtoffer’ zou worden van een vrede tussen Engeland en Duitsland.¹⁴⁵ De Geer zei in diezelfde vergadering dat hij in Nederland ‘geen fascistische regering’ wilde zien. Twee dagen later benadrukte hij nog eens dat hij geen ‘separate vrede’ zocht, want dat was niet te verkrijgen.

Ander bewijs dat De Geer geen aparte vrede met de nazi’s wilde blijkt uit de bijdrage van Van den Tempel: ‘Maar spr. (De Geer) bedoelt bovenal een algemene vrede’, en ‘(De Geer) wil niet zwichten voor Duitsland en in Nederland geen fascistische regering zien komen’. Hoewel Van den Tempel, samen met Gerbrandy, op de lijn van ‘doorvechten tot het bittere eind’ zat, had hij begrip voor de instelling van De Geer. Tijdens de vergadering voelde hij dat er een misverstand dreigde. “President wil de zaak op gang brengen. Nederland kan de zaak niet op gang brengen, dat kunnen de grote mogendheden zelve alleen.”

Dat De Geer Engeland buiten die eerste pogingen wilde houden, had niets te maken met een wens naar een separate vrede. Hij vond dat een eerste stap gezet door Engeland als een zwaktebod kon worden beschouwd, wat leidde tot prestigeverlies. “Dan komt

bij de andere de gedachte op: ‘zij schijnt zwak te zijn, nu doorzetten of overvragen’”, zo legde De Geer uit.¹⁴⁶ Als gevolg van die logica kwamen er tijdens de Eerste Wereldoorlog volgens De Geer geen onderhandelingen op gang en ging de slachting onverminderd door. Daarom moest het initiatief van een ander land komen, het liefst van een neutraal land als Zweden. Later verdedigde hij zijn pogingen om het vredesproces op gang te helpen met een verwijzing naar een poging daartoe van koningin Wilhelmina in november 1939.¹⁴⁷ Samen met de Belgische koning Leopold wilde zij een telegram sturen naar Hitler, koning George VI en president Lebrun, aansporend tot ‘overleg om aan deze voor allen zonder onderscheid ruïneuze oorlog een einde te maken. (...) België en Nederland (...) doen een dringend beroep op u om te komen tot overleg’.¹⁴⁸ Het aanbod van goede diensten haalde weinig uit. Frankrijk vond dat Duitsland maar als eerste met voorstellen moest komen.

De enquêtecommissie slaagde er niet in om correct vast te stellen wat De Geer in het kabinet naar voren had gebracht. De commissie liet zich in belangrijke mate leiden door de getuigenverklaringen van De Geers collega’s na de oorlog. Niemand wilde na 1945 in het kamp van de ‘defaitisten’ geplaatst worden en dat bracht sommigen ertoe om zich tegen De Geer af te zetten. Bolkestein zei bij de enquêtecommissie: “Tegen het voorstel (van De Geer) is in het kabinet zeer sterke tegenstand geweest, in dit opzicht was het hele kabinet eensgezind.”¹⁴⁹ Uit de notulen blijkt dat dit bezijden de waarheid is.

Een ander voorbeeld is Dijkhoorn, die ondersteboven was van het verlies van Frankrijk en serieus nadacht over manieren om het vredesproces op gang te brengen. Maar bij de enquêtecommissie schreef hij het voorstel van De Geer toe aan diens godsdienstigheid: “Dat hij de oorlog de grootste zonde vindt die er op aarde bestaat en dat hij als het ware de roeping had om dit als goed christen, het koste wat het wilde, aan dit kwaad, aan deze zonde, een eind te maken.”¹⁵⁰ Het voorstel van De Geer noemde hij ‘volkomen kinderlijk’.

De enquêtecommissie schreef dat zij er niet in was geslaagd om van alle individuele ministers vast te stellen wat hun houding in deze kwestie was geweest. Om onverklaarbare redenen waarschuwde zij anderen (historici?) ervoor ‘die weg op te gaan’.¹⁵¹ Van De Geer stelde de commissie vast – incorrect, op basis van verklaringen van andere ministers en niet op basis van de notulen – dat hij in die eerste maanden voorstander was van een afzonderlijk compromis van Nederland met Hitler.

Het ontslag

In zijn ‘Hoofdpunten’ schreef Gerbrandy dat de koningin De Geer ontheffing verleende van het ministersambt en dat daarvoor ‘naar goed Nederlands staatsrecht geen verantwoordingsplicht bestaat. De Kroon kan daarvoor uiteraard gronden hebben, die bekend zullen worden, wanneer zij dat nodig mocht oordelen in ’s lands belang’.¹⁵² Voor die uitlating gaf de enquêtecommissie Gerbrandy in haar rapport een uitbrander.¹⁵³ Voor het ontslag van een minister draagt altijd een andere minister de verantwoordelijkheid, en juist niet de koningin. Het ontslag van De Geer was door Gerbrandy als enige minister gecontrasigneerd. Was het een verschrijving van Gerbrandy of een staatsrechtelijke uit-

glijder? Het lijkt erop dat het een poging was om onder de verantwoordelijkheid van het ontslag van De Geer uit te komen.

Enkele ministers stelden na de oorlog dat De Geer niet geschikt was voor de functie van premier in oorlogsomstandigheden en noemden het voorbeeld van de vakantiereis naar Zwitserland. Daartegenover staan verklaringen van drie ministers – Van den Tempel, Van Rhijn en Steenberghe – die zich niet konden herinneren dat die vakantieplannen van De Geer ook maar de geringste rol hadden gespeeld bij het ontslag. We zagen al dat de ministerraad De Geer formeel toestemming voor deze reis had gegeven. Dat De Geer met dit plan ook bij zijn ambtgenoten zijn geloofwaardigheid had verloren, is eerder een beeld dat na de oorlog ontstond.¹⁵⁴

Fasseur schreef dat het achteraf moeilijk te begrijpen was hoe in de ‘donkerste uren’ van de Nederlandse geschiedenis ‘zoveel persoonlijke loyaliteit kon bestaan jegens een minister-president, van wie iedereen wist dat hij voor zijn taak als leider van een kabinet en van een land in oorlog totaal ongeschikt was’.¹⁵⁵ Op dezelfde manier vond Van Osch het onbegrijpelijk dat de ministers geen gebruik maakten van het dreigement van De Geer op te stappen als hij zijn zin niet kreeg.¹⁵⁶

Wellicht is het antwoord hierop dat De Geer niet zó slecht functioneerde als veel betrokkenen na de oorlog hebben willen doen geloven. Het initiatief om De Geer te ontslaan lag exclusief bij Wilhelmina: vanwege de ‘Dirkiaansche vredeswensen’ of omdat zij meer te zeggen wilde hebben, maar niet omdat hij als premier niet voldeed. Een andere reden dat de ministers zich aanvankelijk verzetten tegen het ontslag, was wellicht het besef dat er eerder sprake was van een collectief falen – het zich totaal overrompeld voelen door de Duitse legers – dan van een falen van De Geer alleen. Tot slot moeten de ministers hebben beseft dat Wilhelmina buiten haar boekje ging en dat zij daarvoor verantwoordelijk waren. Zij kozen, de één wat meer dan de ander, voor de oplossing om De Geer achteraf af te schilderen als een zwakke minister-president.